

EŞ'ARÎLİK'İN DOĞUŞU VE İLK DÖNEM EŞ'ARÎLİK*

Araş. Gör. Enes ER*

Özet: Sünnî İslam'ın temel iki mezhebinden birini teşkil eden Eş'arîlik, kendine özgü metotlarla kelâmî problemlere çözümler ortaya koymaya çalışan ve bu alanda ortaya koyduğu literatür ile İslam düşüncesinin gelişmesine ciddi katkıları bulunmuş olan bir düşünce ekolüdür. Kelam ilminde tartışılan problemlerin büyük çoğunluğunun ele alındığı, Eş'arî ile başlayıp Cüveynî ile sona eren ilk dönem Eş'arîlik (mütekaddimûn dönemi) kelam tarihi açısından ayrı bir önemi haizdir. Bu mülahazalardan hareketle biz de bu makalede, Eş'arîlik'in doğuşu ile eserleri, fikirleri ve öne sürdükleri argümanlarla Sünnî düşüncenin geneli üzerinde büyük etki bıraktıkları kurucu şahsiyetleri ya da bir diğer ifadeyle paradigma inşa edici âlimleri ele almak suretiyle ilk dönem Eş'arîlik'i tanıtmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Eş'arî, İlk dönem Eş'arîlik, Bâkîllânî, İsferyânî, İbn Fûrek, Bağdâdî, Cüveynî.

The Emergence of the Ash'arism and its First Period

Abstract: Ash'arism, one of the two primary sects of Sunni İslam, is a school of thinking which studies on the solutions for theological problems by using specific methods and which has significant contributions to the development of islamic thought with its extensive literature on this field. Early Ash'arism which starts with Imam Ash'ari and ends with Juvaini (Mutekaddimun Period) has an especial importance in terms of theological history. Moving from these considerations, in this article we will try to introduce Early Ash'arism by adressing rising of Asharism, its literatures, the important figures who effect whole Sunni paradigm with their ideas and arguments suggested.

Keywords: Ashari, Early Asharism, Bakillani, İsfarayini, Ibn Furak, Bagdadi, Juvaini.

Giriş

İslam düşünce geleneğinin en önemli akımlarından birisi olan Eş'arîlik'in, daha ziyade Mu'tezile mezhebine bir aksülamel olarak ortaya çıktığı yönünde yaygın bir kanaat mevcuttur. Bu ekol değişik tarihi dönemlerde resmi mezhep olmuş, belirli dönemlerde medrese kelam müfredatı bu mezhebin bakış açısına göre şekillenmiş ve bu süreçte kalıcı kelam eserleri, bunlar hakkında kaleme alınan şerh ve haşiyelerden müteşekkil devasa bir külliyat ortaya konmuştur. Bu kadar neşriyata rağmen, değişik kütüphanelerdeki Eş'arî müelliflerce kaleme alınmış

** Bu makale, "Eş'arîliğin Doğuşu ve İlk Dönem Eş'arîlerde İlahî Sıfatlar Meselesi" (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015) isimli Yüksek Lisans tezinden faydalanılarak birtakım ekleme ve çıkarmalar yapılarak hazırlanmıştır.

* OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı,

binlerce el yazma risale ya da kitap gayretli araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

1. Tarihi Arkaplan

Düşünce ekollerinin ortaya çıkışları ve gelişim süreçlerinde bazı sosyo-politik ya da dini-kültürel faktörlerin rol oynadığı bilinen bir husustur. Eş'arılık gibi, son tahlilde beşeri oluşumlar olan mezheplerin ortaya çıkış ve teşekkül süreçlerinde de aynı durum söz konusudur. Bu düşünceden hareketle, Eş'arılık'ın doğuşu ve gelişimine etki eden siyasî ve fikrî faktörlerin ele alınması önem arz etmektedir.

1.1. Siyasî Faktörler

Hayatını Basra ve Bağdat'ta geçiren Eş'arî'nin yaşadığı dönem (260-324/874-936), İslam dünyasında siyasî hareketliliğin ve fikri çekişmelerin zirvede olduğu dönemlerden biridir. Abbasi halifelerinden özellikle Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde Mu'tezilî fikirlerin resmi yollarla empoze edildiği,¹ siyasî ve fikri kutuplaşmaların yaşandığı bu süreç Mihne dönemi olarak adlandırılmaktadır. Halife Mütevekkil Mutezilî hâkimiyete son verip Sünnî düşüncüyü yeniden tesis etmiş ve onun bu politikası halefleri tarafından da takip edilmiştir.² Eş'arî'nin yaşadığı devir, Abbasi halifesi Mütevekkil'den sonra başlayan bu döneme denk gelmektedir. Onun hayatı halife el-Mu'temid'le başlayıp er-Radî ile son bulan altı halife döneminde geçmiştir.³

Abbasilerin bu dönemi merkezi otorite açısından zayıf ve fakat bilim, felsefe ve kültür açısından oldukça parlak bir dönemdir. Özellikle halife Mütevekkil zamanından Şi'î Büveyhiyye devletinin kuruluşuna kadar İmam Eş'arî'nin yetiştiği Basra ve Bağdat, gerek şer'î bilimlere gerekse beşerî bilimlere için birer merkez konumundaydı.⁴ Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Küllâb (ö. 240/854), Vâsıl b. Ata (131/748), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Câhız (ö. 255/869), Ali el-Cübbâî (ö. 303/915) ve Ebû Hâşîm (ö. 321/933) gibi bilginler Basra'da yetişen ve önde gelen birçok İslam âliminden sadece birkaçıdır.⁵

¹ el-Mâlâtî, İbn Abdurrahman, *et-Tenbîh ve'r-Red ala Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bid'i*, tahk.: Muhammed Zeynühum Muhammed 'Azab, Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1413/1992, ss. 32-33.

² Bkz. el-Mağribî, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelâmiyye el-İslâmiyye: Medhal ve Dirase*, (2. Baskı), Kahire: Mektebetu Vehbe, 1415/1995, s. 267.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. es-Suyûti, Celâluddîn Abdurrahman *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1424/2003, ss. 289-311.

⁴ Emin, Ahmed, *Zuhru'l-İslam*, (4 cild tek kitap halinde) Kahire: Müessesu Hindâvî li't-Te'lîmi ve's-Sekâfe, 2012, I, s. 181-209.

⁵ Basra hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bâkır, Abdülhâlik, "Basra", *DİA*, İstanbul, 1992, c. V, s. 110.

Abbasi halifesi Ebû Cafer el-Mansur tarafından kurulmuş olan ve kendisinin *Medînetu's-Selam* adını verdiği Bağdat ise, uluslar arası siyasette etkili olmuş, farklı din, ırk ve mezhebe bağlı kimselerin beraberce yaşadığı ve yıkılışına kadar Abbasilerin başkentliğini yapmış bir merkez konumundaydı.⁶ Ayrıca Bağdat, tercüme faaliyetlerinin yapıldığı ve meşhur *Beytu'l-Hikme'nin* bulunduğu önemli bir bilim ve kültür merkezi idi.⁷ Buradaki âlimlerin felsefeye daha fazla ilgi duymalarının sebebi de, *Beytu'l-Hikme'nin* bu şehirde kurulmuş olmasıdır. Nitekim ilk İslam filozofu kabul edilen Kindî ve yine Dehrî filozof İbnu'r-Râvendî de burada yetişen bilgilerdendir. Felsefe topluluğu olarak kabul edilen İhvanu's-Safâ'nın da Bağdat'ta bir merkezlerinin oluşu ile İmamı'l-Haremeyn el-Cüveynî ve talebesi çok yönlü bir İslam âlimi olan İmam Gazzâlî'nin tedrisatta buldukları *Nizamiye Medreselerinin* Bağdat'ta olması, bu şehrin ilmi sahada derin araştırmaların yapıldığı stratejik bir merkez olduğunun en açık göstergelerindendir. Aynı şekilde Eş'arîliğin ikinci kurucusu ve teorisyeni sayılan Bâkîllânî de, Bağdat'taki *Cami'u'l-Mansûr*'da müderrislik yapmıştır. Marûf-ı Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hâris el-Muhâsibi gibi mutasavvıflar ile Mu'tezile kelimcilerinin ileri gelenlerinden Bişr b. el-Mu'temir, Ahmet b. Ebi Du'ad, Ebu'l-Kasım el-Belhî, el-Ka'bî ve daha birçok ilim adamı burada yetişmiştir. Yine Eş'arîlerden İbn Fûrek ve Abdulkâhir el-Bagdâdî de burada ilmi çalışmalarda bulunmuş olan önde gelen kelimcilerdendir.⁸

Halife Mütevekkil'in başlattığı ılımlı devlet politikası, Eş'arî'nin fikirlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü Mu'tezilî iktidarın baskıcı politikalarından halk iyice usanmış, artık işkenceye maruz kalan Ahmet b. Hanbel ve taraftarlarına yani Sünnî kesime olan ilgi artmıştır. O dönemde başta *Halku'l-Kur'ân* inancı olmak üzere Mu'tezilî ilkeler halka zorla kabul ettirilmeye çalışıldı. Mu'tezilî iktidar tarafından, Ahmet b. Hanbel gibi Ashâbu'l-Hadis'in ileri gelenleri Kur'ân'ın mahlûk olmadığına inandıkları için tutuklanıp işkenceye maruz bırakılmıştır.⁹

Mu'tezile, adalet ve ilâhî sıfatlar probleminde aşırı tevile gitmiş, Kur'ân ve Hadis'teki müteşabih ifadeleri akılcı bir yaklaşımla izah etmek suretiyle bütün ilâhî sıfatları inkâr noktasına gelmiştir.¹⁰ Mu'tezile'nin bu aşırı görüşleri ve bunların zorla kabul ettirilmesi konusundaki siyasî

⁶ ed-Dûrî, Abdulaziz, "Bağdat: Genel Bakış", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 425-433.

⁷ Bkz. ed-Dûrî, "Bağdat: Genel Bakış", ay.

⁸ Bkz. Özeydin, Abdülkerim, "Bağdat: Kültür ve Medeniyet", c. IV, ss. 437-441.

⁹ Bkz. Emin, Ahmed, *Duha'l-İslam*, Mısır: Mektebetü'l-Usre, 1997, c. II, ss. 134-137.

¹⁰ Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b Abdilkerim b Ebi Bekr Ahmed; *el-Milel ve'n-Nihal*, tahk.: Emir Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâ'ûr, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993, s. 57.

baskılar halkın tepkisiyle karşılaşmış ve Sünnî kesim arasında toplumsal dayanışmanın oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹¹

Siyasî iktidarın bunlardan birine destek vermesiyle, nakilden çok akla önem veren ve nasları aklî yöntemlerle tevîl eden Mu'tezile ile nasların zahirine bağlı kalıp tevilden uzak duran Ahmed b. Hanbel'in başını çektiği Ashâbu'l-Hadis arasında asırlarca münakaşalar sürüp gitmiştir.¹² Bu birbirine zıt ekoller, farklı dönemlerde siyasî iktidarların himayesinde olmuşlar, mesela Emeviler dönemi ile Abbasilerin ilk dönemi Ashâbu'l-Hadis'in en parlak dönemini teşkil ederken; Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemleri de Mu'tezilenin altın çağını oluşturmuştur. Halife Mütevekkil döneminde başlayan Mu'tezile üzerindeki baskılar Eş'arî döneminde de devam etmiş olmasına rağmen, bu dönemde Eş'arî'nin de hocası olan Ebû Ali el-Cübbâi (ö. 302/915) ve oğlu Ebû Hâşim Abdusselam b. Muhammed el-Cübbâi (ö. 321/933) ile Abdullah b Ahmed el-Kâ'bî el-Belhî (ö. 317-19/929-31) gibi Mu'tezilî âlimler yetişmiştir. Aşırı boyutlarda olmasa da Mu'tezile üzerindeki baskıların devam ettiği bu dönem, Mu'tezilenin gümüş çağı olarak adlandırılmıştır.¹³

Mu'tezile ve Ashâbu'l-Hadis'in sürekli olarak birbiriyle mücadele ettiği böylesi bir ortamda, Mu'tezileye karşı bir amaç birliğine sahip, selefî itikat esaslarını Mu'tezile metoduyla (aklî yöntemlerle) mezcedip uzlaşmacı ve orta yolu bulmaya yönelik çaba gösteren, İmam Eş'arî ve Eş'arîlerin öncüleri hem de Şafîî hadis taraftarları olarak kabul edilen Küllâbiler de bu dönemde varlığını sürdürmüşlerdir.¹⁴

Eş'arîliğin doğuşundaki sosyo-politik etkenlerle ilgili bu çok kısa hatırlatmalardan sonra, konunun bir diğer vechesini, o dönemdeki fikri ortamı ele almak uygun olacaktır.

¹¹ Emin, *Duha'l-İslam*, c. II, ss. 134-137.

¹² Mu'tezile ile Ashâbu'l-Hadis arasında yapılan mücadeleler ve bu mücadelelerin mevzuları için ayrıca bkz. Tansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara: Avrasya Yay., 2004, ss. 267-314.

¹³ Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ethem Ruhi Fıçlalı (çev.), Ankara: Umran Yay., 1981, ss. 371-376; Keskin, Mehmet, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, İstanbul: Düşün Yay. 2013, ss. 60-61.

¹⁴ Bağdâdî, İmam Ebî Mansûr Abdu'l-Kâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlü'd-Dîn*, İstanbul: Dâru'l-Fünûn Devlet Matbaası, 1928, ss. 308-309. Küllabî'ler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücedoğru, Tefvik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi*, Bursa: Emin Yay., 2006, ss. 163-164; Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013, s. 88; a. Mlf., "Eşarîliğin Tarihsel arka planı: Küllabîlik", *AÜİFD*, 51:2, 2010, s. 401 vd.

1.2. Fikrî/Kültürel Faktörler

Kelam ilminin kurucuları olan Mu'tezile ekolü mensupları,¹⁵ kullandıkları kelâmî sistem ve aklî metotlar (nazar ve istidlal) yoluyla kendilerinden sonra ortaya çıkan bütün kelam ekollerini etkilemişler ve bu etki -değişik mezheplerin görüşleri kanalıyla da olsa- günümüze kadar devam edegelmiştir. Kırk yaşından sonra bu mezhebi terk etmiş olsa bile, onlarla mücadele ederken kullandığı akıl yürütme ve argümanlarda da izleri görüleceği üzere Eş'arî için bile eski görüşlerin tesirinde kalmaya devam ettiğini söylemek mümkündür. Binaenaleyh Eş'arî, Mu'tezileden ayrıldıktan sonra onların kelâm metodunu kullanarak onları reddetmiş ve Ehl-i Sünnet akaidini aynı metodla savunmuştur.¹⁶ Kendisi, özellikle ilâhî sıfatların kabulü, ru'yetullah, kelâmullah gibi *ulûhiyyetle* alakalı konular ile insan fiillerinin mahlûk oluşu, hayır ve şerrin Allah'tan olduğu, *teklîf-i mâ lâ yutâk*'ın caiz oluşu¹⁷ gibi *adl* ile alakalı konularda Mu'tezileyi şiddetle eleştirmiş ve bu eleştiri geleneği sonraki Eş'arîler tarafından da devam ettirilmiş olsa da¹⁸ Eş'arîler, kullandıkları bu metottan dolayı gizli Mu'tezililikle itham edilmekten kurtulamamışlardır.¹⁹

Bununla birlikte, Eş'arî'nin Mu'tezileden ayrıldıktan sonra onlardan edindiği kelâmî tecrübe ve birikimi ustaca kullanarak, Ehl-i Hadisin inanç ilkelerini ve değerlerini kelâmî yöntemlerle isbat ederek Ehl-i Sünnet kelâmını oluşturmakla yeni bir çıkış açmış olduğunu göz ardı etmemek gerekir.²⁰ Bu yeni vechesiyle Eş'arî'nin, yukarıda zikri geçen Eş'arîlerin öncüleri olarak kabul edilen Küllâbîlerden etkilendiği açıktır. Bundan dolayı

¹⁵ et-Taftâzânî, Saduddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, tahk.: Ahmet Hicâzî es-Sekkâ Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtî'l-Ezheriyye, 1988, s. 11.

¹⁶ Bkz. et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 11.

¹⁷ Mütekaddimûn dönemi Eş'arîleri kelâmının zirve isimlerinden olan İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye (478/1085) göre teklîfî mâlâ yutâk caiz değildir. Bkz., el-Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'ali Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkani'l-İslamiyye*, tahk.: Muhammed Zahid el-Kevseri, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye lî't-Turâs, 1412/1992, s. 42 vd.; a. mlf., *el-Burhan fi Usûli'l-Fıkh*, tahk.: Abdülazim ed-Dib, Kahire: Daru'l-İntisar, 1400/1979, c. I, s. 104.

¹⁸ Bkz. el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, tahk.: Abbas Sabbağ, Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1994, ss. 29-170; el-Bağdâdî, İmam Ebî Mansûr Abdu'l-Kâhîr b. Tahîr b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-fırak*, tahk.: Muhammed Osman el-Huş, Kahire: Mektebetü ibn Sina, 1988, s. 104 vd.; a. Mlf. *Usûlü'd-Dîn*, ss. 335-337; et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, ss. 11-12.

¹⁹ İbn Teymiyye, Takiyyu'd-Dîn el-Harrânî, *Mecmu'atu'l-Fetâvâ*, Daru'l-Vefa, 2005, c. IV, ss. 16-17.

²⁰ Ebu'l-Vefa Taftâzânî, *Ana Konularıyla Kelam*, ter.: Şerafettin Gölçük, İstanbul: Bayrak Mat., 2000, s. 71.

olsa gerek ki, bazı âlimler Eş'arî mezhebini, İbn Küllâb'ın (ö. 240/854) görüşlerinin bir uzantısı ve açılımı olarak görmüşler²¹ ve yine benzer mülahazalarla İbn Küllâb'ın Eş'arî'nin fikir babası olduğunu öne sürmüşlerdir.²²

İlâhî sıfatlar meselesi başta olmak üzere selef âlimleri ile Mu'tezile arasında her dönemde şiddetli fikri tartışmalar olmuştur. Böyle bir ortamda selef itikadını Mu'tezili/kelâmî yöntemlerle savunan yani akli yöntemleri kullanan İbn Küllâb, Haris el-Muhâsibî (ö. 243/858) ve Kalânîsî (ö. 255-869) gibi *Ehl-i Hadisin kelimcileri*²³ olarak nitelenen şahsiyetler Eş'arî ve dolayısıyla Sünnî kelâmın öncüleri ve ayrıca nazar ve cedel ustası kabul edilen Eş'arî için de birer model olmuşlardır.²⁴ Böylece Eş'arî; İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kalânîsî'nin görüşlerini benimseyerek kelâmî delillerle bunları teyit etmiştir.

2. Eş'arî Ekolünün Oluşum Süreci

Belli bir birikim sonucu oluşan Kelâmî mezheplerin teşekkülüne katkıda bulunan simaların hayat hikâyeleri ve ilmî kişilikleri önemlidir. Biz de bu başlık altında, mezhebin kurucusu Eş'arî ve kurduğu ekolün kurumsallaşmasında etkili olan simaları, tarihi süreci de göz önünde bulundurarak, ele almaya çalışacağız.

2.1. İmam Eş'arî ve Eş'arîlik'in Doğuşu

Doğum tarihiyle alakalı farklı yorumlar/bilgiler bulunmakla beraber, muhtemelen 260/874 yılında Basra'da doğan Eş'arî'nin, küçük yaşta babasını kaybetmesi ve annesinin Mu'tezilenin önde gelen âlimlerinden biri olan Ali el-Cübbâî ile evlenmesi, onun, ilmî hayata erken yaşta başlamasına vesile olmuştur. Üvey babası Cübbâî'den Usûlü'd-Dîn ve Kelâm dersleri almıştır. Eş'arî Cübbâî'nin yanı sıra Zekeriyya es-Sâcî (ö. 307/919) ve Ebû

²¹ el-Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Me'ali, *eş-Şâmil fi Usûli'dîn-*, "Neşredenin Girişi", neşr.: Ali Sami en-Neşşâr, İskenderiye: Dârul Ma'ârif, 1969, ss. 56-59; Ayrç. Bkz. Yücedoğru, *İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi*, s. 155.

²² İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, tahk.: Muhammed Reşad Salim, 1986, c. II, 327.

²³ Bağdâdî, *usûlü'd-Dîn*, ss. 308-310; en-Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b Muhammed, *Tebîretu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, Hüseyin Atay (thk.), Ankara: DİB Yay., 1993, c. I, 402. Nesefî, burada İbn Küllâb ve Kalânîsî'yle beraber Eş'arî'yi de Ehl-i Hadis'in kelimcisi olarak kabul eder.

²⁴ İbn Teymiyye, *Minhâc*, s. 327; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 44.

İshak el-Mervezî (ö. 340/951) gibi dönemin önde gelen birçok âliminden Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Feraiz, Edebiyat ve Mantık dersleri okumuştur.²⁵

Hocası ve üvey babasının tesiriyle gençlik döneminde Mu'tezileyi benimsemiş ve onların görüşlerini savunan eserler kaleme almıştır. Kırk ya da daha az bir süre bu mezhebin yetkin simalarından olmuş ve hatta derslerde üvey babası el-Cübbâî'ye çoğu zaman vekâlet edecek noktaya gelmiştir.²⁶ 300/912-913 yılında belli bir müddet ortalıktan kaybolup inzivaya çekildikten sonra bir cuma günü Basra Camii'nde kürsüye çıkarak yüksek bir sesle oradaki halka şöyle hitap etmiştir: "Ey insanlar beni bilen bilir, bilmeyene de ben kendimi tanıtıyorum. Ben falan oğlu filanım. Ben daha önce Mu'tezile mezhebinin bir mensubu olarak Kur'ân'nın mahlûk olduğunu, yüce Allah'ın ahirette gözle görülmeyeceğini, kulların kendi fiillerinin hâlık olduklarını söylüyordum. Ancak şuan Mu'tezileye ait bu görüşleri reddediyorum ve Allah'a tövbe ediyorum".²⁷ İmam Eş'arî fikrî dönüşünü bu şekilde ifade ettikten sonra, kendisinin, Mu'tezili düşünceyle mücadele edeceğini ve yeni düşünceleri için delil aradığını ve Allah'tan hidayet dilediğini, Allah'ın da dualarına icabet edip kendisini hidayete erdirdiğini de sözlerine ekleyerek "şimdiye kadar inandıklarımı, üzerimden bu elbiseyi çıkarıp attığım gibi bütünüyle atıyorum" diyerek üzerindeki giysiyi (cübbe) çıkarıp atmıştır. Daha sonra oradakilere, hak yola yani kendi ifadesiyle "...Fâkih ve Muhaddislerin yoluna..." girdikten sonra telif ettiği eserlerini takdim etmiştir.²⁸

İmam Eş'arî'nin bu fikri dönüşündeki etkenler hakkında farklı rivayetler söz konusudur. Bazı rivayetlere göre, Hz. Peygamber'i üç gün üst

²⁵ es-Subkî, Tâcuddîn Abdulvahhab b. Takiyu'd-Din, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ*, tahk.: Mahmut Muhammed, Abdulfettâh Muhammed, 1992, c. III, ss. 352-353; Ğurâbe, Hamûde, *Ebu'l-Hasan el-Eş'ari*, Kahire: Mecme'u Buhûsi'l-İslâmiyye, 1393/1973, s. 61.

²⁶ Sinan, Hamâd ve el-Ancerî, Fevzi, *Ehlu's-Sunneti'l-Eşâ'ire Şehâdetu Ulemâi'l-Ümmeti ve Edilletuhum*, Daru'd-Diyâ, ty., ss. 39.

²⁷ İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, İhsan Abbas (thk.), Beyrut: Dârû's-Sadr, 1970, III, s. 285; Hamâd Sinan ve Fevzi el-Ancerî *Ehlu's-Sunneti'l-Eşâ'ire Şehâdetu Ulemâi'l-Ümmeti ve Edilletuhum*, a.y.; Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut: Daru'l-İlm, 1997, I, s. 493; Ğurâbe, Hamûde *Ebu'l-Hasan el-Eş'ari*, s. 62; Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, çev.: Sibğatullah Kaya, Ankara: Anka Yay., ty., s. 170.

²⁸ İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Hibetillah, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fima Nusibe ilâ'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, III. Baskı, Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1404/1984, s. 39; Hamâd Sinan ve Fevzi el-Ancerî, *Ehlu's-Sunneti'l-Eşâ'ire Şehâdetu Ulemâi'l-Ümmeti ve Edilletuhum*, ss. 39-40; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, c. I s. 494; Ahmed Emin, *Zuhrû'l-İslam*, IV, ss. 767-69; el-Hazrecî, Hammâd b. Muhammed el-Ensarî, *Ebü Hasan el-Eş'ari*, Medine: el-Cami'atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1394/1974, s. 60-61.

üste rüyasında görmüş ve ona Mu'tezili düşünceden ayrılıp hak yola, yani Sünnî düşünceye yönelmesi gerektiği telkin edilmiştir.²⁹ Diğer bazı rivayetlere göre ise, Eş'arî hocasına bir takım sorular sormuş ancak kelâmî manada tatmin edici cevaplar alamamıştır.³⁰ Özellikle bazı rivayetler onun ayrılışını hocası ve üvey babası olan Ali el-Cübbâî ile yapmış olduğu meşhur üç kardeş (ihve-i selâse) meselesine bağlamaktadır. Salah-aslah düşüncesiyle alakalı bu meşhur meseleye göre, Eş'arî hocası Ali el-Cübbâî'ye, biri mümin, diğeri kâfir ve bir diğeri de küçük yaşta vefat eden üç kardeşin ahitteki durumlarının ne olacağını sordu. Buna karşılık Cübbâî, mümin olanın cennete gireceğini, kâfir olanın cehennem ehlinden olacağını, küçük yaşta (es-sabiyy) ölen kardeşin ise bulûğ çağına erişip mükellef olmadan öldüğü için azaptan kurtulacağını (ehl-i necat) söyledi. Bunun üzerine Eş'arî "küçük çocuk cennete girmek isterse bu mümkün olur mu" diye sorunca, hocası "hayır, mümin bu dereceye (cennetlik) ancak tâatla (salih amel ile) ulaşır" şeklinde cevap verir. Bu sefer de Eş'arî, "küçük çocuk "küçük yaşta ölmek benim elimde değildi, bana ömür verseydin de ben de cennete giren kardeşim gibi salih amel işleyip cennetlik olsaydım" derse, o zaman durum ne olacak" diye sorunca, Cübbâî, "eğer Allah ona ömür verseydi, kâfir olup cehenneme girecekti. Yüce Allah onun maslahatına (salah) riayet ederek küçükken öldürmüş ve cehenneme girmekten onu kurtarmıştır" diyerek cevap verir. Son olarak Eş'arî'nin, "kâfir olarak ölüp cehenneme giren kardeş "Ey Rabbim! Küçük kardeşimin durumunu bildiğin gibi, benim de durumumu biliyordun. Öyleyse niçin küçük kardeşimin maslahatına uygun olduğu için onu küçük yaşta öldürdün de beni küçük yaşta öldürmedin ve benim sana isyan etmemi engellemekle benim maslahatıma uygun olana riayet etmedin" diye sorarsa, o zaman durum ne olacak" sorusu karşısında çaresiz kalır ve cevap veremez.³¹ Böylece Mu'tezilenin en önemli ilkelerinden biri olan *salah-aslah* prensibi Eş'arî tarafından çürütülmüş olur.

²⁹ Bu rivayetler için bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri* ss. 38-43.

³⁰ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri* ss. 38-39.

³¹ Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, ss.151-152; el-Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, tahk.: İbrahim Ağâh Çubukçu ve Hüseyin Atay, Ankara: Nur Matbaası, 1962, ss. 184-185; er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.s., c. XIII, s. 185; Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, c. III, ss. 356-357; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, ss. 11-12; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, c. I, ss. 498-500; Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, s. 182. Ayrıca bkz. Mehmet Bulut, "İhve-i selâse" *DİA*, XXII, 6-7. Bu rivayet ilk defa Bağdâdî (ö. 429/1037)'nin *Usûlu'd-Dîn* adlı eserinde geçer, ancak burada Cübbâî'nin ismi zikredilmez sadece Mutezileye karşı böyle bir münazaranın İmam Eş'ari tarafından gerçekleştiği nakledilir. Bu rivayete alakalı Cübbâî'nin ismi ise ilk defa Râzî (606/1209)'nin tefsirinde geçer.

Bu rivayetlerin sadece Eş'arî kaynaklarda geçmiş olması kaydedilmesi gereken bir husustur. Bu rivayetlerin tek taraflı olarak bize aktarılmış olması, sıhhati noktasında bazı şüpheler doğurmaktadır. Eş'arî'nin çok büyük bir kalamcı ve cedel ustası olduğu, hiç kimseyi tereddüde mahal bırakmayan bir husus olsa da, Basra Mu'tezilesinin zirve isimlerinden olan Ali el-Cübbâî gibi büyük bir kalam âliminin de böylesi bir münazarada kendisini savunmaktan aciz biri olarak lanse edilmesi inandırıcı olmamaktadır. Meselenin, bilhassa Mu'tezilenin en önemli ilkelerinden olan "salah-aslah" prensibiyle alakalı olması, söz konusu rivayetin sıhhati ile ilgili şüpheleri daha da artırıcı bir durumdur. Dolayısıyla bu rivayetleri incelerken, bunların Eş'arî'yi yüceltmek için uydurulmuş hâdiseler olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

Eş'arî ile hocası ve üvey babası Cübbâî arasında geçen ve Eş'arî'nin Mutezili çizgiden ayrılmasına vesile olan tartışmalardan birisi de, Allah'ın isim ve sıfatlarının tevkîfî olup olmadığı ile ilgilidir. Sıfatların tevkîflüğünden maksat, ilâhî sıfatların, nasslar, yani Kur'ân ve Hadis tarafından belirlenmiş olması ve kıyasa, yani yoruma açık olmamasıdır. Bu görüş Selef ve Ehl-i Sünnetin geneli tarafından kabul edilmiştir. Sünnî anlayışa göre, Allah'ın sıfatları mahlûkata bağlı olarak bulunan manevi gerçeklikler değil, her türlü dış unsurdan bağımsız olarak var olan manevi gerçekliklerdir. Konumuzla ilgili bu rivayete göre, bir adam Ali el-Cübbâî'nin yanına gelir ve "Yüce Allah'ı *âkil* (akıllı) ile isimlendirmek caiz midir?" diye bir soru sorar. Cübbâî de "*âkl* kelimesi devenin ayaklarını bağlamak için kullanılan ip anlamına gelen '*ikâl* sözcüğünden türediğini hatırlatarak bunun caiz olmadığını söyler ve bu anlama gelen böylesi (engelleme) bir kelime Yüce Allah için kullanılmaya engel teşkil edeceğini (*mâniu'l-itlâk*)" ifade eder. Bunun üzerine Eş'arî de Cübbâî'ye "senin kıyasına göre Yüce Allah'a *Hakîm* de demek caiz olmamalıdır zira *hakîm* kelimesi de hayvanın bir yerden çıkmasını engelleyen demir anlamına gelen *hakeme* sözcüğünden türemiştir" şeklinde bir itirazda bulunur. Cübbâî söylediğine mesned teşkil edecek bir şey bulamaz ve Eş'arî'ye "peki sen niçin Yüce Allah'ın *âkil* ile müsemma olmasını caiz görmüyorsun da, *Hakîm* olarak isimlendirilmesini kabul ediyorsun?" şeklinde bir soru yöneltir. Eş'arî de ilâhî sıfatların tevkîfî olup olmadığı hakkındaki görüşünü izah sadedinde şöyle der: "Bana göre Yüce Allah'ın isimlerinin kaynağı şeriattır (Kur'ân ve Sünnet), Lügavî (dilsel) bir kıyas değildir. Şeriat Yüce Allah'a *Hakîm* dediği için ben de Allah'a *Hakîm* ismini veriyorum; şeriat *âkil* isminin Yüce Allah hakkında kullanılmasını yasakladığı için (Kur'ân ve Hadiste geçmediği için) ben de Allah'ı *âkil* olarak isimlendirmem. Şayet şeriatta *âkil* olarak

isimlendirilseydi, ben de o şekilde isimlendirirdim".³² Bu isim-müsemma tartışmasını içeren diyalogdan sonra Eş'arî'nin Cübbâ'yi terk ettiği, Mu'tezilenin görüşlerini reddetmek için onlardan edindiği nazariyatla ve delillendirme usulleriyle uğraştığı, hatta bu konuda hocasını geçtiği ve kendisinin kelâmî sistemini oluşturacak mahiyette eserler telif ettiği rivayet edilir.³³

Bütün bu rivayetlerden anlıyoruz ki Eş'arî, doğruyu anlamak ve açığa çıkarma adına her fırsatta mücadele etmiş önemli bir kelim ve cedel ustasıdır. Şüphesiz ki onun bu ustalığı sayesinde, kendisinden sonra asırlarca adına nisbet edilen Eş'arîlik, dünyada en çok müntesibi olan bir mezheb olarak İslam düşüncesindeki yerini almıştır. İster ilâhî isim ve sıfatların tevkîfliği meselesi olsun, ister üç kardeş meselesi olsun ya da Hz. Peygamberi rüyasında görüp hak yolun kendisine telkin edilmesi gibi bir manevi işaretle ilişkilendirilsin, onun belli bir yaşa gelip ilmi olarak da üstün bir seviyeye ulaştıktan sonra doğruyu bulmak ve açığa çıkarmak için sarf ettiği bu çabalar, kendisinin nazar ve istidlâle ne kadar önem veren büyük bir kelimci olduğunun apaçık göstergesidir.³⁴

Eş'arî Mu'tezile öncesi ve sonrası birçok eser kaleme almıştır. Ancak bu eserler bir incelemeye tabi tutulduğunda, Mu'tezile sonrası yazdığı eserlerin sayısının daha fazla olduğu kanaatindeyiz. Zira Sünnî düşüncüyü savunup Mu'tezileyi eleştirdiği eserler daha fazladır. Onun eserlerinin tam olarak sayısı hakkında farklı rivayetler söz konusu olsa da, az denebilecek bir sayıya bu rivayetlerde rastlamadık. Bu konuda, araştırmacıların en güvendiği kaynak olan İbn-i Âsâkir'de geçen rivayetlere göre bu sayı 200 ya da 300 civarındadır.³⁵ Bizzat Eş'arî *el-Umed* adlı eserinde 320/932 senesine kadar (vefatından 4 yıl öncesine kadar) yaklaşık 70 tane eserinin ismini zikretmektedir.³⁶ Eş'arî'nin kitaplarını titizlikle inceleyen ve ona mezhebî taassup derecesinde bağlı olan İbn Fûrek (ö. 406/1015), Eş'arî'nin hayatının kalan son dört senesinde de eser telifine devam ettiğini söyler ve kendisi bu 70 esere ek olarak 26 eserin daha ismini zikreder. Ayrıca Eş'arî'nin yazdırdığı kitaplar ile muhtelif konularda kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan müteşekkil eser sayısı ise bu 70 rakamına dâhil değildir.³⁷ Bunlardan başka İbn Âsâkir üç eserin daha ismini

³² Emin, Ahmed, *Zuhru'l-İslam*, ss. 769-70; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyîn*, c. I, ss. 500-501;

³³ Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyîn*, c. I, ss. 500-502

³⁴ Krş. Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul: Ensar Yay., 2014, s. 303.

³⁵ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri* s. 136.

³⁶ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri* ss. 128-134.

³⁷ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri* s. 135.

zikretmektedir.³⁸ Eş'arî'nin en meşhur eserlerinden birkaçı ise şunlardır: *Makâlatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn, el-İbâne an Usûli'd-Diyâne, Risâle ila Ehli's-Sağr, İstihsânu'l-Havd fi İlmi'l-Kelam, el-Luma' fi'r-Redd ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a.*

Eş'arî, kendisinin görüşlerini ve kelâmî yöntemini geliştirerek devam ettirecek birçok talebe yetiştirmiştir. Bunların başında, Ebû Abdillâh b. Mücahid el-Basrî (ö. 370/980), Ebu'l-Hasan el-Bâhilî el-Basrî, Ebu'l-Hüseyn Büandar b. el-Hüseyn eş-Şirâzî es-Sûfî (ö. 353/964), Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdi et-Tâberî, Ebû Sehl es-Su'lûkî (ö. 369/979), Ebû Zeyd el-Mervezî (ö. 371/981), Ebû Abdillâh b. Hafif eş-Şirâzî (ö. 371/981), Ebû Ali Zahir b. Ahmed b. Muhammed b. İsa es-Serahsî (ö. 389/999) gibi çeşitli dallarda otoriteleriyle şöhret sahibi âlimler zikredilebilir. Daha sonra Ebu'l-Hasan el-Bâhilî el-Basrî'nin öğrencileri, aynı zamanda ilk dönem Eş'arîliğin en önemli temsilcileri olan Ebû Bekr Bâkîllânî, (ö. 404/1013), Ebû Bekr İbn Fûrek, (ö. 406/1015), Ebû İshak İsferyânî (ö. 418/1027) ile Abdulkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) ve İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) gibi isimlerle Eş'arîlik'in sistemleşme ya da kurumsallaşma süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır.³⁹

3. İlk Dönem Eş'arîlik

Eş'arîlik'in tarihi gelişimi klasik olarak *Mütekaddimûn* ve *Müteahhirûn* dönemleri olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir. Klasik kelâmî faaliyetlerin belirleyici olduğu Gazâlî öncesi yani ilk dönem Ehl-i Sünnet kelimine *Mütekaddimûn* dönemi, Mantık ve Felsefenin Kelama dâhil edildiği Gazâlî (ö. 505/1111) ve sonrası döneme ise *Müteahhirûn* dönemi denir. Günümüz Kelam tarihi çalışmalarının da genel çerçevesini oluşturan bu ayırım ilk defa İbn Haldun tarafından yapılmıştır.⁴⁰ Bu ayırımın dışında, Cüveynî'ye kadar olan ilk dönemi *Kelâmî Eş'arîlik*; özellikle Cüveynî, Şehristânî ve Râzî'de belirginleşen felsefî kelam faaliyetlerinin sürdüğü dönemi *Felsefî Eş'arîlik*; Selçuklular, Zengiler ve özellikle Eyyübler zamanından itibaren Eş'arîliğin siyasî olarak Sünnîlik zeminine oturtulduğu dönemi *Akâid Eş'arîliği* şeklinde üç ayrı tasnife tabi tutan çağdaş

³⁸ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri* s. 136. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, c. I, s. 508 vd.; Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul: Damla yay., s. 127.

³⁹ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, c. III, ss. 367-368; İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri* ss. 177-182; Hamâd Sinan ve Fevzi el-Ancerî *Ehlu's-Sunneti'l-Eşâ'ire Şehâdetu Ulemâi'l-Ümmeti ve Edilletuhum*, ss. 40-41; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 44; İzmirli, İsmail Hakkı *Muhassal: Yeni Kelâm İlmine Giriş*, haz. ve sad.: Refik Ergin, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014, s. 27-28.

⁴⁰ İbn Haldun, *Mukaddime II*, çev.: Zakir Kadîrî Ugan Ankara: Maarif Basımevi, 1954, ss. 581-582.

araştırmacılar da olmuştur.⁴¹ Ancak bizim çalışmamızın kapsamı *Mütekaddimûn dönemi* olarak adlandırılan Gazâlî öncesi Eş'arî kelâmıdır.

Bu dönem, Eş'arî kelâmında 10 ve 11. Yüzyılları kapsayan Gazâlî öncesi dönemdir. Bu dönemde kelam ilmi dış etkilerden sonraki dönemlere göre daha az etkilendiği için fazla karmaşık bir yapıda değildir. Bu dönemde daha çok Sünnî düşünce sisteminin itikâdî konuları belirlenmiş ve bu konular aklî ve naklî delillerle ispat edilmiştir. Bu dönem aynı zamanda Eş'arîlik'in genel çerçevesinin çizildiği bir süreçtir. Bu itibarla bu dönemde yazılmış eserler oldukça özgündür. Klasik kelâmın mantıksal yapısını bizlere arz eden bu eserler sonraki dönemlerden günümüze kadar en çok yararlanılan ve müracaat edilen kaynaklar olmuştur.

*İn'ikâs-ı edillen*in kabulü, Grek düşüncesiyle birlikte intişar eden Aristocu mantık ilkelerinin reddi ve felsefî konuların fazla işlenmemesi bu dönemin en ayırt edici özellikleridir.⁴²

İbn Haldun'a göre Mütekaddimûn dönemi ile Müteahhirûn dönemi arasındaki en büyük fark Mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelâmcılarının, delilin batıl olmasıyla o delilin delalet ettiği şeyin (medlul) de batıl olması anlamına gelen *in'ikâsı edille*y⁴³ kabul etmeleridir. Zaten İbn Haldun da bu ayrımı Gazâlî'den itibaren bu ilkenin reddedilmesine bağlı yapmaktadır.⁴⁴ İn'ikâsı Edillenin kabulü noktasında İbn Haldun'un özellikle Bâkılânî'ye attığı bu iddia, genel kabul görmüşse de aksini savunanlar da vardır. Zira İbn Haldun'un, bu iddiasına mesnet teşkil edecek herhangi bir referans göstermemiş olması ve bizzat Bâkılânî'nin eserlerinde buna tam olarak kanıt gösterilebilecek bir delilin olmayışı ister istemez bazı şüpheler uyandırmaktadır.⁴⁵

Mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelâmcıları, Mu'tezile ve Kerrâmiye başta olmak üzere ehl-i bidat mezheplerine karşı tavrı almışlar ve bir yandan Sünnî düşüncenin inanç sistemini oluşturmaya çalışırken diğer yandan da bu mezheplerin görüşlerini çürütmeye çalışmışlardır. Bunu

⁴¹ Bkz. Kalaycı, Mehmet, "Eşarilik", *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, (2. Baskı), Ankara: Grafiker yay., 2013, ss. 403-406.

⁴² İbn Haldun, *Mukaddime II*, s. 581; Evkuran, Mehmet, *Sosyal Bilimler Mantığı ve Kelâm*, Ankara: Araştırma Yay. 2005, ss.87-91.

⁴³ İn'ikâsı Edille, *Mâ lâ delile leh yecibu nefyuh* (ispatlanmak üzere delil getirilemeyen şeyin nefyi/reddi gerekir) şeklinde de bilinir.

⁴⁴ İbn Haldun, *Mukaddime II*, ss. 581-582.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilmi Demir, "Kelâm Düşünce Tarihinde Yaygın Bir Hatanın Tashihi (İn'ikâsı Edille) ve Mütekaddimûn Kelâmı İle Mantık İlişkisi Üzerine Bir Eleştiri", *Dinî Araştırmalar Dergisi* c. 10, sy. 29, ss. 79-114.

yaparken de genel itibariyle yöntem olarak cedel metodunu⁴⁶ kullanmışlardır.

Mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelamcıları bilgiye ulaşmak için çeşitli istidlal metodları kullanmışlardır. Bunlardan en meşhur olanları şunlardır: Bu dönemde Eş'arîlerin akıl yürütmede en çok kullandığı metodlardan biri "şahid ile ğaibe istidlal" (Kıyâsu'l-Ğaib ala'a-Şâhid) yöntemidir. Yani bilinenlerden bilinmeyenleri ya da duyularla algılananlardan duyularla algılanamayanları ispat etmek için kullanılan bir istidlal yöntemidir. Buna, kelam ilmindeki *kıyas* da diyebiliriz. İlk Eş'arîler bu yöntemi daha çok dış âlemden hareketle Yüce Allah'ın zatını ve sıfatlarını izah etmek için kullanmışlardır. Sözelimi Eş'arî kelamcılara göre, Allah'ın *âlim (bilen)* olması O'nun bilgi sahibi olmasını gerektirir. Çünkü bilenin, duyular (şahid) dünyadaki hakikati bilgisinin olmasıdır. Ğaib'i şâhid üzerine kıyas yaparsak ğaibte de böyle olması gerekir. Aynı şekilde Eş'arî kelamcılar, Allah'ın *âlim (bilen)* olması için onun hayat sahibi olması gerektiğini de bu kıyas yöntemi ile ispat etmeye çalışmışlar. Zira onların kullandığı bu ilke gereği, şahidde bilginin olması için hayat şarttır dolayısıyla ğaib hakkında da aynı hükmün verilmesi gerekir. Yine Eş'arî kelamcıları, Allah'ın zatına zaid ve birbirinden farklı Kudret, İrade ve İlim sıfatlarını bu istidlal yöntemi ile ispat etmişlerdir: Hudûs, tahsis ve muhkem yapma, şahidde kudret, irade ve ilme delalet eder. Dolayısıyla bunun ğaibte de böyle olması gerekir. Allahın fiillerinin şahidteki fiillerle aynı özelliklere sahip olması, O'nun zatından başka müstakil sıfatlar olan Kudret, İrade ve ilme sahip olmasını gerektirir. İlk dönem Eş'arîlerden el-Cüveynî ise bu yöntemi kabul etmeyerek bir takım eleştirilerde bulunmaktadır.⁴⁷

Mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelamcılarının kullandığı bir diğer istidlâl metodu *sebr* ve *taksim* yöntemidir. İncelemek, tartıp uygun olanı

⁴⁶ Tartışmada rakibini alt etme, yenme, susturma.

⁴⁷ el-Bâkılânî, el-Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. Tayyib, *Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, tahk.: İmaduddîn Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1407/1987, ss. 33-34 İbn Fûrek, *Mücerred*, tahk.: Daniyel Gimaret, ss. 286-291; en-Neşşâr, Ali Samî, *Menâhîcu'l-Bahs 'İnde Müfekkiri'l-İslâmî*, Beyrut: Dâru'n-Nehde el-Arabiyye, 1404/1984, ss. 132-136; Ramazan Altıntaş, "Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri", *CÜİFD*, Sivas, 2001, c. V, sy. II, ss. 107-110; Ömer Türker, "Eş'ari Kelamının Kınılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2008, sayı 19, ss. 5-6; a. Mlf., "Bir Tümünden Gelim Olarak Şâhidle Ğaibe İstidlal Yöntemi ve Cüveynî'nin Bu Yönteme Yönelttiği Eleştiriler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2007, sayı 18, ss. 3-11; Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlîn Mantığı Yapısı: İlk Dönem Sünnî Kelam Örneği*, İstanbul: İSAM yay., 2012, ss. 186-196.

seçmek anlamlarına gelen *sebr*⁴⁸ ile bölmek, parçalara, kısımlara ayırmak gibi anlamlara gelen *taksim* kelimelerinden oluşan bu delil kelam istilâhında, “bir şeyin akılda kısımlara ayrılması ve biri hariç bütün kısımlarının yanlışlığının ortaya konularak kalan kısmın doğruluğunun bilinmesidir”⁴⁹ şeklinde tarif edilmiştir. Bu medod her ne kadar kelimacılar tarafından ele alınmışsa da Usûlu’l-Fıkh alanında da kullanılmıştır.⁵⁰ Bu akli istidlâl yönteminde, ele alınan şey hakkında akla gelebilecek bütün ihtimaller üzerinde durulur.⁵¹ İmam Eş’arî (*Allah*)’ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir”⁵² ayetinde geçen haberi sıfatlardan olan “yed” (el) kavramını bu istidlâl yöntemi ile tahlil etmektedir. Ona göre bu ayetteki *yed* kelimesi ancak bu dört anlamdan birine gelir: *nimet, organ, kudret* ve *izzet/celal*. Eş’arî bu şekilde ihtimal dâhilindeki anlamları taksim ederek *nimet, organ, kudret* anlamlarını eler/ devre dışı bırakır ayetin bağlamına izzet/celal anlamının daha uygun olduğu ifade etmektedir.⁵³

İlk dönem Eş’arîlerin kullandıkları akli istidlâl metotlarından bir diğeri de, “ittifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl” yöntemidir. Ancak *ğâibi şâhidle istidlâl* etmede kullanılan bu yönteme, cevherlerde bulunma zorunluluğu açısından renkleri oluşlara (ekvan) kıyaslamak örneği verilir.⁵⁴

Bu istidlâl metodlarının dışında Eş’arîlerin kullandığı daha nice yöntemler vardır. Her bir istidlâl metodunun izahı bu konuda müstakil çalışmayı gerektirecek boyutta olduğu için bu kadar ile iktifa ediyor, Eş’arîlerin kullandığı birkaç tane daha akli istidlâl yöntemini sadece zikrederek asıl konumuza devam etmek istiyoruz. Bunlardan birisi, “Bir şeyin doğruluğunu benzerinin doğruluğuna delil getirmek ya da bir şeyin imkânsızlığını benzerinin imkânsızlığına delil getirmek”, “öncüllerden (mukaddimeler) sonuçlara varmak” (Öncüller zorunlu bilgiyi ifade eder, sonuç o zaruri bilgiden elde edilen nazari bilgidir), “Bir şeyi bir tarzda yapanın başka tarzda da yapabileceğine istidlâl” (buna da “öldürmeye kadir

⁴⁸ Bkz. İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim b. Ali Ebu’l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut: Dâru’s-Sadr, 1414/1993, c. IV, s. 340.

⁴⁹ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 288; el-Cürçânî, Seyyid Şerif, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1985, s. 121.

⁵⁰ Başoğlu, Tuncay, “Sebr ve Taksim”, *DİA*, c. 36, s. 255.

⁵¹ Bkz. Neşşâr, *Menâhîcu’l-Bahs*, s. 137.

⁵² Sad, 38/75.

⁵³ Eş’arî, *el-İbâne*, s. 102; Ramazan Altıntaş, “Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri”, ss. 111-112. Eş’arî *yed* kelimesini her bir ayetin bağlamına göre farklı değerlendirmektedir. Bkz. Eş’arî, *el-İbâne*, ss. 99-102.

⁵⁴ Neşşâr, *Menâhîcu’l-Bahs*, s. 137.

olan Allah diriltmeye de kadirdir" örneği verilebilir), başlangıçtan sona ya da sondan başlangıca istidlal, dil mantığıyla istidlal vb.⁵⁵

Mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelamının en temel meselesi İlahî sıfatlar ve bununla ilintili konulardır. Kelam'ı kelam yapan yoğun tartışmaların yaşandığı dönemdir. Bu tartışmalarla Ortaçağ İslam dünyasına damgasını vuran birçok Eş'arî kelamcısı yetişmiştir. Bu kelamcılar, hem düşünceleri hem de ürettikleri eserleriyle birlikte Ortaçağ İslam dünyasında klasik kelamın karakterini ve yapısını yansıtan önemli simalardır. Ayrıca bu âlimler sayesinde Eş'arîlik, sistematik bir kelam ekolü haline gelmiştir.

3.1. İlk Dönem Eş'arî Kelamının Önde Gelen Simaları

Ebû Bekr Bâkılânî (ö. 403/1013)

Doğum tarihiyle alakalı kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte 330 (941-42) yılı civarında Basra'da doğduğu kabul edilir. Ukberâ ve Bağdat'ta kadılık, Sağr'da Kâdî'l-Kudatlık yaptığı için Kâdî unvanıyla anılır. İmam Eş'arî'nin öğrencilerinden İbn Mücahid et-Tâî ve Ebu'l-Hasan el-Bahilî'den Kelam, Ebû Abdillâh eş-Şirâzi ve İbn Mücahid'ten Usûl, Ebu Bekr el-Ebherî'den Fıkıh, İbn Sem'undan da Ahlak ilimlerini tahsil etmiştir. Gençlik yıllarında öğrenimini tamamlamak için Bağdat'a gitmiş ve orada Darekutnî gibi meşhur muhaddislerden hadis dinleyip rivayette bulunmuştur. Ömrünün kalan kısmını da ölünceye dek burada geçiren Bâkılânî birçok talebe yetiştirmiş ve birçok alanda halen istifade edilen eserler telif etmiştir.⁵⁶

İtikatta Eş'arî mezhebinde olduğu gibi amelde de Maliki mezhebinin önde gelen isimlerindendir. Güçlü hafızası, fasih hitabeti, ilmi, fikri ve kültürel konulara olan vukûfiyeti, yapmış olduğu münazaralarla rakiplerini alt eden, derin ilmiyle dönemin bütün âlimlerinin dikkatini çeken ve Sünnî düşünceyi hem Mu'tezile, Bâtuniyye ve Kerrâmiye gibi Ehl-i Bid'at mezheplerine hem de Hıristiyanlara karşı sağlam delillerle savunan Bakılânî, *Seyfu'l-İslam* (İslâm'ın kılıcı) lakâbına mazhar olmuştur. Öyle ki Büveyhi sultanı Adudüddeve onu Bizans'a elçi olarak göndermiş ve orada

⁵⁵ Bu akli istidlal metodlarının detayları ve örnekleri için bkz. el-Eş'ari, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğî ve'l-Bid'a*, tahk.: Hamûde Çarâbe, Kahire: 1955, ss. 69-91 (Eş'ari kader başlığı altında görüşlerini bu istidlal metodlarını kullanarak ispat etmekle beraber muarızların görüşlerini de aynı metodlarla reddetmektedir.); İbn Fûrek, *Mücerred*, ss. 286-291; el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ Kavâti'il Edille fi Usûli'l-İ'tikâd*, tahk.: Muhammed Yusuf Musa ve Ali Abdulmun'im Abdulhamid, Kahire-Bağdat: Mektebetü Hancî, 1369/1950, s. 54 vd.; Neşşâr, *Menahicu'l-Bahs*, s. 132-140.

⁵⁶ el-Kadi İyâd, Ebu'l-Fadl *Tertîbu'l-Medârik ve ve Tekrîbu'l-Mesâlik*, tahk.: Said Ahmed E'râb el-Muhammediyye, Mağrib: Matba'âtü'l-Fadâle, 1981, c. VII, ss. 44-48; Şerafettin Gölçük, "Bâkılânî", *DİA*, c. IV, s. 531.

Hıristiyan bilim adamlarıyla Bizans kralının huzurunda ilmî ve fikrî münazaralar yapmış, gittiği her yerde olduğu gibi orada da Ehl-i Sünnet akidesini savunmuştur.⁵⁷ Büveyhîlerin ılımlı devlet politikası sergilemeleri ve Sünnîliği destekleyen politikaları sayesinde Bâkılânî, Eş'arî kelamını aklî ilkelerle desteklemiş ve onun sistematik bir mezhep haline gelmesini sağlamıştır. Hatta bu yönüyle Eş'arîlik'in ikinci kurucusu olarak anılmıştır.⁵⁸

Bâkılânî, sıfatlar meselesinde genel olarak Eş'arî mezhebine bağlı kaldıysa da, bazı noktalarda Mu'tezileden etkilendiği söylenebilir. Sözelimi o, *vücûd*, *kıdem*, *bekâ* ve *vahdaniyet* sıfatlarını, Mu'tezileye paralel olarak, zatın aynı olan nefsî sıfatlar kategorisinde değerlendirmiştir.⁵⁹ Ayrıca Bâkılânî, Mu'tezili bilgin Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö.321/933)'nin ortaya attığı *ahval teorisi*nden etkilenmiştir.

Bakılânî başta Kelam olmak üzere Tefsir, Fıkıh, Usûl ve Dinler Tarihi gibi muhtelif alanlarda birçok eser kaleme almıştır. Kaynaklarda isimlerinden bahsedilen eserlerinin sayısı 55 civarındadır.⁶⁰ Özellikle *Kitâbu't-Temhîd* ve *el-İnsaf* halen en çok istifade edilen klasik kelam kitapları arasındadır.⁶¹

Ebû Bekr İbn Fûrek (ö. 406/1015)

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsfehânî en-Nisâburî'nin, 330 (941) yılı civarında İsfehan'da doğduğu ve ilim tahsiline de doğduğu memlekette başladığı rivayet edilmektedir. Burada Fıkıh derslerini aldığı hocasına "Haceru'l-Esved yeryüzünde Allah'ın yeminidir" hadisinin ne anlama geldiğini sorması üzerine hocası tatmin edici bir cevap veremez ve ona, bu sorunun tatminkâr cevabını alması için bir Kelam âlimi tavsiye eder. Gittiği bu kelam âliminden istediği cevabı alınca, Kelam ilmini öğrenmeye karar verir.⁶² Bunun için Bağdat ve Basra'ya gider ve Eş'arî'nin

⁵⁷ Kadi İyâd, *Tertîbu'l-Medârik*, VII, ss. 48-68; ez-Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b Ahmed; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, tahk.: Şuayb Arnaût vd., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985 XVII, s. 190-93; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, s. 185.

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kadi İyâd, *Tertîbu'l-Medârik*, VII, ss. 44-68; İzmirli, İsmail Hakki, "Ebu Bekr Bâkılânî", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sene II, sy. 5-6, İstanbul, 1927, ss. 137-170; Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, c. IV, ss. 531-35.

⁵⁹ Bâkılânî, *et-Temhîd*, ss. 261-262.

⁶⁰ Bkz. Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, c. IV, s. 534. Tunçbilek günümüze ulaşan ve ulaşmayan olmak üzere toplamda 52 tanesinin ismini vermektedir. Bkz. Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Ebû Bekr Bâkılânî, Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 1998, sy. 4, s. 13-14.

⁶¹ Muhtelif eserleri için bkz. Kadi İyâd, *Tertîbu'l-Medârik*, VII, ss. 69-70; İzmirli, "Ebu Bekr Bâkılânî", ss. 171-172; Tunçbilek, "Ebû Bekr Bâkılânî, Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri", s. 13 vd.; Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, c. IV, ss. 534-535.

⁶² Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, IV, s. 129.

talebeleri Ebu'l-Hasan el-Bâhilî ve İbn Mücahid et-Tâî'den ilim tahsil eder. Bâkîllânî ve Ebû İshak el-İsferâyînî'nin ders arkadaşı olur.

Kendisi Hadis, Kelam, Fıkıh, Usul, Edebiyat ve Nahiv alanlarında meşhur âlimlerden olmuş, gittiği her yerde dersler verip ve Ehl-i Sünnet akaidini savunmuştur.⁶³ Basra ve Bağdat'ta belli bir müddet kaldıktan sonra İsfahan'a geri dönmüş, burada da Ehl-i Sünnet akidesini savunmuştur. Daha sonra Rey şehrine gitmiş ve oradaki ilim meclislerindeki münazaralarda Mu'tezilenin görüşlerini eleştirdiği için bölgenin emirine şikâyet edilmiş, işkenceye maruz kalmış ve Şiraz'a sürgün edilmiştir. Burada büyük Mutasavvıf İbn Hafif eş-Şirâzî ile karşılaşmış ve onun sayesinde sûfilikle de tanışmıştır.⁶⁴

Sûfilikle tanıştıktan sonra uzlete çekilme yerine hem ilim tahsiline hem de talebe yetiştirmeye devam etmiş Nişabur'da İbn Harrâz el-Ahvezî ve Ebû Sehl es-Su'lûkî gibi meşhur âlimlerden ders almış ve yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Ebû Mansûr el-Eyyûbî, Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1073) ve Ahmet b Hüseyin el-Beyhakî (ö. 438/1066) onun yetiştirdiği âlimlerden sadece birkaçıdır.⁶⁵

Gazneli Mahmut tarafından Gazne'ye davet edilen İbn Fûrek, burada Kerrâmîlerle yaptığı münazaralar sonucunda üstün başarılar elde edince onların kıskançlıklarına maruz kalır ve bunun sonucunda kendisi Gazneli Mahmut'a şikâyet edilir. İbn Fûrek'in, ruhu araz kabul ettiği, Hz. Peygamberin de vefatıyla birlikte ruhunun yok olduğu, dolayısıyla Nübüvvetin sona erdiğini savunduğu şayiisi yayılır. Bunun üzerine Gazneli Mahmut bu iddiaların doğruluğuna bağlı olarak onu öldürtmek üzere huzuruna getirir, o da, hakkında yapılan bu iddiaların birer iftira olduğunu söyleyip bu konuda bağlı bulunduğu Eş'arîlerin konuyla ilgili genel görüşlerini açıklar: "Hz. Peygamber kabrinde (bizim idrak edemediğimiz bir şekilde) hayat sahibidir ve O (a.s.) ebedi olarak Allah'ın elçisidir. Hz. Âdem daha su ve çamurken (yaratılmadan) O (a.s.), peygamberdi ve O'nun nübüvveti bakidir sona ermez." Bunun üzerine Kerrâmîlerin İbn Fûrek'e iftira attıklarını anlayan Sultan Gazneli Mahmut ona hediyeler vererek ikramda bulunur ve vatanına

⁶³ Bağdadi, *Usûlu'd-Din*, s. 310; Subkî, *Tabakâtu'sh-Şâfiyye*, ay.

⁶⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Fûrek", *DİA*, c. 19, s. 495; a. Mlf., *İslam Akaidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul: Kültür Matbaacılık, 1989, s. 74.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lamî'n-Nubelâ*, XVII, s. 215; Yavuz, "İbn Fûrek" s. 495-96; a. Mlf., *İslam Akaidinin Üç Şahsiyeti*, s. 75.

gitmesini emreder. İbn Fûrek Gazne'den dönerken yolda vefat eder ve naşı Nişabur'a defnedilir.⁶⁶

İbn Fûrek, sıfatların Kur'ân ve Hadis kaynaklı tesbit edilmesi gerektiğini düşünmekle beraber, haberi sıfatları akli izahlarla te'vil etmiştir. Döneminde teşbih ve tecsimin hızla yayılması, onun bu sıfatları daha önce alışılmadık bir tarzda yorumlamış olmasında etkili olmuştur.⁶⁷

Çok yönlü bir âlim olarak meşhur olan İbn Fûrek başta Kelam olmak üzere Fıkıh, Usul, Tefsir, Hadis ve Tasavvuf alanlarında muhtelif eserler telif eder. İmam Eş'arî'nin fikirlerini topladığı *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* ve İmam Azamın *el-Âlim ve'l-Müte'allim*'ine yazdığı şerh halen en çok istifade edilen Kelam klasikleri arasındadır. Ayrıca *el-Hudûd fi'l-Usûl* adlı eseri çokça müracaat edilen bir terimler sözlüğü mahiyetindedir.

Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027)

Ebû İshâk Rukneddîn İbrahim b. Muhammed el-İsferâyînî, Nişabur ile Cürcan arasında bulunan İsferâyîn'de doğdu. Daha sonra ilim tahsili için Bağdat'a gider ve Bâkılânî ile İbn Fûrek gibi Ebu'l-Hasan el-Bâhilî'nin ders halkasına katılır. Eş'arîliğin kurumsallaşmasında bu üç isim çok önemlidir. Bağdat'ta tahsilini tamamladıktan sonra Nişabur'a döner ve orada kendi adına inşa edilen medresede ders okutur. Kelamda Eş'arî, fıkhıta ise Şafii müçtehitlerindedir. Abdulkahir Bağdâdî (429/1037), Beyhakî (438/1066), ve Abdülkerim Kuşeyrî (465/1073) onun yetiştirdiği büyük âlimlerdendir.⁶⁸

Genel olarak Eş'arî düşüncüyü benimseyen İsferâyînî bazen farklı görüşler de sergilemiştir. Ona göre Yüce Allah'ın Hayat, İlim Sem' gibi bir de mekândan ve cihetten münezzeh olma sıfatı vardır. Mâturidî düşüncesine paralel olarak İlâhi Kelâmın ses ve harflerden oluşmadığını, bu sebeple işitilemeyeceğini kabul eder. Haberî sıfatlar da Subûfî sıfatlar gibi mecâzi manada olmak üzere aklen isbat edilebilir. Bu gibi bazı görüşlerinden dolayı Ebu'l-Mu'în en-Nesefî ve Muhyiddîn İbn Arabî'yi etkilemiştir. Bazı rivayetlere göre kerametleri inkâr ettiği için tenkit edilmiştir.⁶⁹

⁶⁶ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, IV, s. 131 Farklı bir rivayet için bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî el-Endelûsî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Enhâ ve'n-Nihal*, tahk.: Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1416/1996, c. V, s. 84.

⁶⁷ İbn Furek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Şerhu'l-Âlim ve'l-Müteallim*, tahk.: Ahmed Abdurrahim es-Sayh ve Tefik Ali Vehme, Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1430/2009, s. 46, 55-56.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, XVII, s. 353.

⁶⁹ İbn Teymiyye, Takiyuddîn, *Der'u Te'ârudi'l-Akli ve'n-Nakli*, tahk.: Muhammed Reşad Salim, Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991, c. VI, ss. 350-

Ebû İshak el İsferyîni tıpkı Bâkılânî ve İbn Fûrek gibi birçok münazaraya katılmıştır. Hatta İlâhî sıfatlar konusunda Mu'tezilenin en önemli temsilcilerinde Kadı Abdulcabbar'ı bile susturduğu rivayet edilir.⁷⁰

Esas itibariyle birçok eser yazdığı rivayet edilen İsferyîni'nin çok az eseri günümüze kadar gelmiştir. Kelam alanındaki en önemli eseri *el-Akîde* adlı iki bölümden oluşan risalesidir. Muhammed b. Ca'fer es-Senhâcî Bu eserin üzerine bir şerh yazmıştır. Bu şerh üzerine, içerisinde metninin tamamını da ihtiva eden bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁷¹

Abdulkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037)

Meşhur Eş'arî kelamcısı Şafii fâkihi ve Matematik bilgini Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tahir el-Bağdâdî'nin, 350/961 civarında Bağdat'ta doğduğu rivayet edilir. İlköğrenimini babasından görmüş, daha sonra babasıyla beraber Nişabur'a gidip ilim tahsiline bir müddet burada devam etmiştir. Selçukluların Nişabur'u işgal etmesi üzerine İsferyîni'e gitmiş ve orada İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferyîni'den ders almıştır. Hocasının vefatından sonra onun yerine Mescid-i Ukayle'de ölünceye dek dersler okutmuş ve Kuşeyrî ve Beyhakî gibi devrin birçok âlimine hocalık yapmıştır. Kelam, Fıkıh, Usul, Edebiyat, Tefsir, Feraiz, Matematik ve Edebiyatında içinde bulunduğu tam 17 dalda ihtisas sahibi olmuştur.⁷²

Eserlerinde sergilediği, kendine has üslûbu ve titizliğiyle Eş'arîlik'in sistematik bir mezhep haline gelmesinde büyük katkıları olmuştur. Ona göre ilham da beş duyu organ, akıl ve haberi sadık gibi bir bilgi kaynağıdır.⁷³ Yine o, âlemin cevher ve arzılardan ibaret olduğunu kabul etmekle beraber âlemde halâ (boşluk) olmadığı fikrini benimser.⁷⁴

Bağdâdî'nin, Matematik dâhil olmak üzere muhtelif alanlarda günümüze kadar pek çok eseri gelmiştir. Bunlardan, Kelam alanında yazmış olduğu *Usûlu'd-Dîn ile Mezhepler ve Dinler Tarihi* alanlarında yazdığı *el-*

51; Ebu'l-Mu'in en-Nesefi, *Tebziratu'l-Edille*, 305-7; Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, XVII, s. 355; ayrıca bkz. Yavuz, Salih Sabri, "İsferyîni, Ebû İshak", *DİA*, c. 22, 515; Fadıl Ayğın, "Eş'ari kelamının Sistematikleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshak el-İsferyîni", *ŞÜİFD*, sy. III, ss. 15-16.

⁷⁰ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, IV, s. 261; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, 770.

⁷¹ Bu çalışma için bkz. Fadıl Ayğın, "Muhammed b. Ca'fer es-Senhâcî'nin "Şerhu Akîdeti Ebû İshak el-İsferyîni" adlı Eserine Göre Ebû İshak el-İsferyîni'nin Kelâmî Görüşleri", (*Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi MÜSBE*, İstanbul, 2006).

⁷² Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, c. V, 136; Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, c. XVII, s. 572; es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, *Buğyetü'l-Luğât fi Tabakati'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1384/1965, c. II, s. 106.

⁷³ Bağdadi, *Usûlu'd-Dîn*, s. 14.

⁷⁴ Bağdadi, *Usûlu'd-Dîn*, s. 37-38.

Fark Beyne'l-Fırah ve el-Milel ve'n-Nihal adlı eserleri, bu alanlarda araştırma yapanların en çok istifade ettiği klasiklerdendir.⁷⁵

İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)

İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâli Abdulmelik b. Abdullah el-Cüveynî en-Nisaburî, 419/1028 yılında Nişabur yakınlarındaki Ezâzvâr (Büştenikan) köyünde dünyaya geldi. Eş'arî kelamının zirve isimlerinden olduğu gibi Şafii fıkhının da müctehid seviyesindeki âlimlerindendir.⁷⁶ İlim tahsiline erken yaşlarda babasından ve amcasından aldığı derslerle başlamış, hocalarıyla girdiği ilmi tartışmalarla üstünlüğünü ve farklılığını ortaya koymuştur. Henüz yirmili yaşlarındayken babası vefat eder, onun yerine müderris olarak tayin edilir. Bir taraftan bu vazifesini ifa ederken, öte yandan dönemin meşhur âlimlerinin yanında ilim tahsiline devam eder. Ahmet el-Beyhakî'den Fıkıh ve Ebu Nuaym el-İsfehânî'den Hadis okumuş ve ayrıca dönemin birçok âliminden farklı dallarda ilim tahsil etmiştir.

Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in veziri Amîdu'l-Mülk el-Kündürî aşırı derecede Mu'tezile ve Şia taraftarı birisiydi. Bu vezir, Eş'arî âlimlerinin ilmi faaliyetlerini yasaklamış, onları sıkı bir takibat altında tutmuş ve hatta zaman zaman hapse bile attırmıştır. Böylesi baskılar sonucunda "mihnetü'l-Eşâ'ira" olarak anılan bu dönemde el-Cüveynî de Bağdat'a göçmek zorunda kalmış, belli bir dönem orada kaldıktan sonra Hicaz'a gitmiş, Mekke ve Medine'de dört yıl boyunca ilim tahsiline devam etmiştir. Keskin zekâsı, ilmi derinliği, vukûfiyeti ve faaliyetleri sonucunda bu bölgelerde yayılan şöhreti neticesinde kendisi "İmâmu'l-Haremeyn" olarak anılmaya başlamış ve o böylece meşhur olmuştur. Tuğrul Bey'in vefatından sonra (ö. 455/1063) tahta geçen Alparslan'ın Kündürü'yi azledip onun yerine getirdiği Nizamülmülk, Nişabur'da yaptırdığı medreseye, ölünceye kadar orada müderrislik yapacak olan İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'yi tayin etmiştir.⁷⁷

Devlet desteği ve Eş'arî âlimlerin tedrisatta bulunduğu Nizamiye medreseleri sayesinde, Eş'arîlik resmi bir okul haline gelmiş ve müntesipleri geniş coğrafyalara yayılmıştır. Nizamiye medreselerinin açılışı ilmin kurumsallaşmasına imkân hazırlamış, önceden camilerde direklerin ve sütunların dibinde okutulan dersler artık program ve yöntemleri belirlenmiş, hocaları devlet tarafından resmen görevlendirilmiş resmi kurumlarda okutulmaya başlanmıştır. Böylece fıkhıta Şafii ve itikatta

⁷⁵ Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdulkahir el-Bağdâdî", *DİA*, c. I, ss. 245-46.

⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c. XVIII, s. 468.

⁷⁷ Abdülazim ed-Dib, "Cuveynî", *DİA*, c. VIII, 141-144.

Eş'arî'ye dayanan Eş'arîlik devlet tarafından desteklenen ve okutulan bir ekol olmuştur.⁷⁸ Hayatını ilim tahsiline ve tedrisata vakfeden İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî ömrünün sonuna kadar burada pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Kelam ilminin dönüm noktası sayılan ve Müteahhirûn dönemi kelamının başlatıcısı onuruna nail olan, eserleri her dönemde medreselerde ana kaynak olarak okutulan büyük İslam âlimi ve filozofu İmam Gazali onun güzide öğrencilerinden sadece biridir.⁷⁹

Eş'arî ekolüyle beraber Kelam ilminin sistematikleşmesi, kemale ermesi ve son şeklini almasında el-Cüveynî'nin büyük katkıları olmuştur.⁸⁰

el-Cüveynî kendi mezhebinin seleflerinin, özellikle Bâkılânî ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin eserlerini büyük bir titizlikle incelemiş ve eserlerinde, İmam Eş'arî ve bahsettiğimiz bu iki âlimden, 'imamımız/üstadımız' diye bahsetmiştir.

Özellikle Kelam ve Usûlu'l-Fıkh alanlarında otorite olan İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, ayrıca Fıkıh, Tefsir ve Hadis alanlarında da birçok eser kaleme almıştır. Kendisi, Şafii Fıkıh ve Usûl kitaplarında imam olarak anılır. Ayrıca Şafii fıkhının ilk sistematik usûlünü yazan âlimdir. Kelam alanında yazmış olduğu *eş-Şâmil*, *el-İrşâd*, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, *Lumau'l-Edille* ve *el-Ğiyâsi* gibi eserleri günümüzde birçok akademik çalışmaya konu olmuş önemli eserlerdir.

Sonuç

Büyük ölçüde Eş'arî'nin Mu'tezileden ayrılmasıyla başlayan mezhepleşme süreci, Eş'arîlik'in bir mezheb olarak kurumsallaşmasında ve sistematikleşmesinde büyük katkıları olan Bâkılânî, İbn Fûrek, Ebû İshâk el-İsferâyînî ve Abdulkahir el-Bağdâdî tarafından tamamlanmış, İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî ile birlikte mükemmelleşme imkânına sahip olmuş, yayılmasına imkân sağlanmış ve nihayetinde Eş'arîlik; çok az da olsa Hanefi, fakat büyük ölçüde Şafii ve Malikiler gibi fıkhî mezheplere mensup toplumların itikattaki mezhebi olmuş ve dolaysısıyla İslam dünyasının kahir ekseriyetini temsil etmiştir.

İlk dönem Eş'arî kelimaları, klasik kelamın temel özelliklerini yansıtan ve klasik kelamda tartışılan konuları büyük ölçüde ihtiva eden eserler kaleme almış ve bu eserler yazıldığı tarihten günümüze kadar kelam

⁷⁸ Ayrıca bkz. M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, çev.: Sadık Cihan, Samsun: Etüt Yay., 2000, ss. 41-52.

⁷⁹ Fahrüddîn er-Râzi, *el-Münâzarât*, tahk.: Arif Kahir, Beyrut: Müessesetu 'İzzu'd-Dîn, 1412/1982, ss. 26-27.

⁸⁰ İsmail Hakkı İzmirli, "İmamu'l-Haremeyn el-Cüveynî", *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul: Şehzade Paşa Evkaf Matbaası, 1928, s. 12.

alanında en çok istifade edilen kaynaklar olma özelliğini bugüne kadar korumuşlardır. Klasik kelimelerin hemen hemen tüm meselelerini tartışan bu eserler, dönemin ilmi kültürel ve sosyo-politik durumunu ve tartışma konularını anlamamıza da aracılık etmişlerdir. Nitekim Eş'arîlik'in sistemleştiği ve bu simaların yaşadığı dönem olan hicri III. ve IV. asır, İslam düşüncesinin birçok alanında olduğu gibi, özellikle kelimelerin alanında da yoğun ilmî faaliyetlerin olduğu bir dönemdir.

Kaynakça

- ALTINTAŞ, Ramazan, "Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri", *CÜİFD*, Sivas, 2001, c. V, sayı II, ss. 97-129.
- AYÇAN, Fadıl, "Muhammed b. Ca'fer es-Senhâcî'nin "Şerhu Akîdeti Ebî İshâk el-İsferâyînî" adlı Eserine Göre Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin Kelâmî Görüşleri", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi*, MÜSBE, İstanbul, 2006).
- _____, "Eş'arî kelamının Sistematiğeşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshak el-İsferâyînî", *ŞÜİFD*, sy. 3, ss. 7-28.
- EL-BAĞDÂDÎ, İmam Ebî Mansûr Abdu'l-Kâhir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-firak*, tahk.: Muhammed Osman el-Huşt, Kahire: Mektebetü ibn Sina, 1988.
- _____, *Usûlü'd-Dîn*, İstanbul: Dâru'l-Fünûn Devlet Matbaası, 1928.
- EL-BÂKILLÂNÎ, Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, tahk.: İmaduddîn Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1407/1987.
- BÂKIR, Abdulhâlik, "Basra", *DİA*, V, 108-111.
- BAŞOĞLU, Tuncay, "Sebr ve Taksim", *DİA*, XXXVI, 255-256.
- BEDEVÎ, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut: Daru'l-İlm, 1997, I-II.
- BULUT, Mehmet, "İhve-i selâse" *DİA*, XXII, ss. 6-7.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1985.
- CÜVEYNÎ, İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'ali Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkani'l-İslâmiyye*, tahk.: Muhammed Zahid el-Kevseri, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1412/1992.
- _____, *el-Burhan fi Usûli'l-Fıkh*, tahk.: Abdülazim ed-Dib, Kahire: Dâru'l-İntisâr, 1400/1979.
- _____, *el-İrşad ilâ Kavâti'il Edille fi Usûli'l-İ'tikâd*, tahk.: Muhammed Yusuf Musa ve Ali Abdulmun'im Abdulhamid, Kahire-Bağdat: Mektebetü Hancî, 1369/1950.
- _____, *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*, İskenderiye: Dâru'l Ma'ârif, 1969.
- _____, *Lümau'l-Edille fi Kavâ'idi Akâidi Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a*, tahk.: Fevkiyye Hüseyin Mahmut, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1987/1407.
- DEMİR, Hilmi, *Delil ve İstidlâlin Mantıki Yapısı: İlk Dönem Sünnî Kelam Örneği*, İstanbul: İSAM yay., 2012.
- _____, "Kelam Düşünce Tarihinde Yaygın Bir Hatanın Tashihi (İn'ikâsı Edille) ve Müttekaddimîn Kelamı İle Mantık İlişkisi Üzerine Bir Eleştiri", *Dinî Araştırmalar Dergisi* c. 10, sy. 29, ss. 79-114.
- ED-DİB, Abdülazim, "Cuveynî", *DİA*, VIII, 141-144;
- ED-DÜRÎ, Abdülaziz, "Bağdat: Genel Bakış", *DİA*, İstanbul, 1991.

- EBU ZEHRA, Muhammed, *İslam'da İtikadi, Siyasî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sibğatullah Kaya, Ankara: Anka Yayınları, ty.
- EMİN, Ahmed, *Duha'l-İslam*, Mısır: Mektebetü'l-Usre, 1997, I-II.
- _____, *Zuhru'l-İslam*, (4 cild tek kitap halinde) Kahire: Müessesu Hindâvî li't-Te'lîmi ve's-Sekâfe, 2012.
- EŞ'ARÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, tahk.: Abbas Sabbağ, Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1994.
- _____, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğî ve'l-Bid'a*, tahk.: Hamûde Ğarâbe, Kahire: 1955.
- EVKURAN, Mehmet, *Sosyal Bilimler Mantiğı ve Kelâm*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Abdulkahir el-Bağdâdî", *DİA*, I, 245-247.
- EL-GAZZÂLÎ, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, tahk.: İbrahim Agâh Çubukçu ve Hüseyin Atay, Ankara: Nur Matbaası, 1962.
- GÖLCÜK, Şerafettin, "Bâkılânî", *DİA*, IV, 531-535.
- ĞURÂBE, Hamûde, *Ebu'l-Hasan el-Eş'arî*, Kahire: Mecme'u Buhûsi'l-İslâmiyye, 1393/1973.
- HAMÂD B. MUHAMMED, el-Ensarî el-Hazrecî, *Ebû Hasan el-Eş'arî*, Medine: el-Cami'atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1394/1974.
- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Hibetillah, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî fîma Nusibe ila'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, III. Baskı, 1404/1984.
- İBN FÛREK, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, tahk.: Daniyel Gimaret, Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1987.
- _____, *Şerhu'l-Alim ve'l-Müteallim*, tahk.: Ahmed Abdurrahim es-Sayh ve Tefvik Ali Vehme, Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1430/2009.
- İBN HALDUN, *Mukaddime II*, çev.: Zakir Kadirî Ugan, Ankara: Maarif Basımevi, 1954.
- İBN HALLİKAN, Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. ebî Bekr b. Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, tahk.: İhsan Abbas, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1970, I-VI.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî el-Endelûsî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Enhâ' ve'n-Nihal*, tahk.: Muhammed İbrahim Nasr ve Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1416/1996, I-V.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mukrim b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993, I-XV.

- İBN TEYMİYYE, Takiyyu'd-Dîn Ahmed b. Teymiyye e'l-Harrânî, *Mecmu'atu'l-Fetâvâ*, Daru'l-Vefa, 2005, I-XXXVII.
- _____, *Der'u Te'ârudi'l-Akli ve'n-Nakli*, tahk.: Muhammed Reşad Salim, Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991, I-X.
- _____, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, tahk.: Muhammed Reşad Salim, y.y., 1986, I-IX.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Muhassal: Yeni Kelam İlmine Giriş*, haz. ve sad. Refik Ergin, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- _____, "Ebu Bekr Bâkîllânî", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sene II, sy. 5-6, İstanbul, 1927, ss. 137-172.
- KADÎ İYÂD, Ebu'l-Fadl, *Tertîbu'l-Medârik ve ve Tekrîbu'l-Mesâlik*, tahk.: Said Ahmed E'râb, el-Muhammediyye/Mağrib: Matba'âtü'l-Fadâle, 1981, I-VIII.
- KALAYCI, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- _____, "Eşarîliğin Tarihsel arka planı: Küllabîlik", *AÜİFD*, 51:2, 2010, ss. 399-431.
- _____, "Eşarîlik", *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, ed.: Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Ankara: Grafiker Yay., 2013, ss. 395-422.
- KESKİN, Mehmet, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.
- MAĞRİBÎ, Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelâmiyye el-İslâmiyye: Medhal ve Dirase*, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1415/1995.
- MÂLÂTÎ, İbn Abdîrrahman, *et-Tenbîh ve'r-Red ala Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bid'i*, tahk.: Muhammed Zinhim Muhammed 'Azb, Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1413/1993.
- NESEFÎ, Ebû'l-Mu'în Meymûn b Muhammed, *Tebsîretu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, tahk.: Hüseyin Atay, Ankara: DİB Yayınları, 1993.
- NEŞŞÂR, Ali Sami, *Menâhîcu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâmi*, Beyrut: Dâru'n-Nehde el-Arabiyye, 1404/1984.
- ÖZ, Mustafa, *Ana Hatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Bağdat: Kültür ve Medeniyet", *DİA*, İstanbul, 1991. IV, 437-441.
- RÂZÎ, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyin, *Mefâtihu'l-Gayb (Tefsîru'l-Kebîr)*, Beyrut: Dâru't-Turâsî'l-Arabî, 1420/1999, I-XXXII.
- _____, *el-Münâzarât*, tahk.: Arif Kahir, Beyrut: Müessesetu 'İzzu'd-Dîn, 1412/1982.

- SİNAN, Hamâd ve el-Ancerî, Fevzi, *Ehlu's-Sünneti'l-Eşâ'ire Şehâdetu Ulemâi'l-Ümmeti ve Edilletuhum*, Daru'd-Diyâ, ty.
- SUBKÎ, Tâcuddîn Abdulvahhab b. Takiyu'd-Dîn; *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ*, tahk.: Mahmut Muhammed ve Abdulfettâh Muhammed, yy., 1992, I-X.
- SUYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celâluddîn; *Târîhu'l-Hulefâ*, tahk.: Hamdi el-Demirdaş, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004.
- _____, *Buğyetü'l-Luğât fî Tabakati'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1384/1965, 1-II.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Muhammed b Abdilkerim b Ebi Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, tahk.: Emir Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâ'ûr, Beyrut: Dâru'l- Marife, 1993.
- TAFTAZÂNÎ, Ebu'l-Vefa, *Ana Konularıyla Kelam*, çev.: Şerafettin Gölcük, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2000.
- TAFTÂZÂNÎ, Saduddin Mesud b. Ömer b. Abdullah *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, tahk.: Ahmet Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1988.
- TALAS, M. Asad, *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, Sadık Cihan (çev.), Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- TANSU, Hüseyin, *Mu 'tezile ve Hadis*, Ankara: Avrasya Yayınları, 2004.
- TOPALOĞLU, Bekir, *Kelam İlmi: Giriş*, İstanbul: Damla Yayınları, t.y.
- TUNÇBİLEK, Hasan Hüseyin, "Ebû Bekr Bâkîllânî, Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 1998, sy. 4, ss. 1-21.
- TÜRKER, Ömer, "Eş'arî Kelâmının kırılma noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2008, ss. 1-23.
- _____, "Bir Tümünden Gelim Olarak Şâhidle Gâibe İstidlal Yöntemi ve Cüveynî'nin Bu Yönteme Yöneltiği Eleştiriler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, 2007, ss. 1-25.
- WATT, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, *İslam Akaidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul: Kültür Matbaacılık, 1989.
- _____, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 495-498.
- YAVUZ, Salih Sabri, "İsferâyinî, Ebû İshak", *DİA*, XXII, 515-516.
- YÜCEDOĞRU, Tevfik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi*, Bursa: Emin Yayınları, 2006.

EZ-ZEHEBÎ, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, tahk.: Şuayb Arnaût vd., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, I-XXIII.